

ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՅԱՀԻՄՔԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԲՈՒՀՈՒՄ*

Օֆելյա Բաբայան

Բանալի բառեր¹ բայափիմք, ներկայի հիմք, անցյալ կատարյալի հիմք, արմատական, ցոյական, ի թույլ բաղադրիչ, նշույթավոր, աննշույթ, գրաբար, խոնարհում, բայափիմքի ուսուցում:

Բայի դիմավոր և անդեմ ձևերը կազմվում են բայափիմքին ավելացնելով համապատասխան վերջավորությունները: Գրաբարում բայափիմքերը երկուսն են՝ ներկայի կամ անորոշի հիմք և անցյալի կամ անցյալ կատարյալի հիմք:

Բայափիմք է կոչվում բայի տարբեր ձևերի համար ընդհանուր մասը, որի վրա ավելանում են բայական վերջավորությունները՝ կազմելով տարբեր բայաձևեր: Ավանդաբար հայերենում տարբերակում են երկու բայափիմք՝ ներկայի (անորոշի, անկատարի, առաջին) հիմք և անցյալ կատարյալի (անցյալի, կատարյալի, երկրորդ) հիմք: Մ. Աբեղյանը դերբայները չէր զետեղում բայական համակարգի մեջ: Նրա «Հայոց լեզվի տեսությանը» հաջորդած քերականություններում բայի հատկանիշները համարելով բայիմաստը, սեռը և խնդրառությունը՝ դերբայները դիտվում են բայի արտահայտության ձևերից մեկը՝ անդեմ ձևեր: Եվ ակադեմիկոս Էդ. Աղայանը արդի գրական հայերենի համար առանձնացնում է նաև երրորդ բայափիմք՝ դերբայական բայափիմք, որից համապատասխան վերջավորություններով կազմվում են ապակատար (ապառնի, կատարելի) և զուգընթացական (պարագայական, համընթացական) դերբայները:[1]

Բայերի մեջ տարբերակվում է նաև բացարձակ հիմքը, որը ընդհանուր է տվյալ բայի բոլոր ձևերի համար: Բացարձակ հիմքը կարող է լինել պարզ, եթե այն համընկնում է բայարմատին, և բաղադրյալ, եթե բառափիմքը բաղադրյալ է (ձառագր+ել, ասպատակ+ել, ենթադր+ել):

Բայափիմքը կարող է համընկնել բացարձակ բառափիմքին, կարող է և ունենալ հիմքակազմիչ մասնիկ:[2]

Բոլոր բայերի ներկայի հիմքը գրաբարում ևս ստանում ենք անորոշ դերբայից վերցնելով դերբայական վերջավորությունը: Ներկայի հիմքը կազմությամբ կարող է լինել **աննշույթ** (որս+ալ, հիւս+ել, ողորմ+ել (իմ), թող+ուլ), որը հավասարվում է բացարձակ հիմքին և նշույթավոր, որոնք իրենց կազմում բացարձակ հիմքից բացի ունեն հիմքակազմիչ մասնիկներ[3] կամ հիմքակազմ տարրեր[4] (մեծան+ալ, անցան+ել, երկնչ+ել (իմ), այտն+ուլ, ուսուցան+ել):

Էդ. Աղայանը գործածում է վերջավոր և անվերջավոր,[5] Գ. Ջահուկյանը՝ մաքուր հիմք և ձևավոր հիմք[6] անվանումները: Ներկայի հիմքում հիմքակազմ մասնիկներ են համարվում բաղադրական-քերականական բայաձանցները:

Բայի անցյալ կատարյալի հիմքը կազմությամբ բազմաձև է: Ընդունված է տարբերել երկու՝ պարզ կամ **արմատական** և **բաղադրյալ** հիմքեր: Անցյալ կատարյալի բաղադրյալ հիմքն ունի երկու ենթատեսակ՝ **ցոյական** և **ի թույլ բաղադրիչ ունեցող**:[7]

Պարզ կամ արմատական հիմքի դեպքում բայի արմատը հանդես է գալիս որպես հիմք (ուսանել-ուս, տեսանել-տես, հեղուլ-հեղ): **Բաղադրյալ-ցոյական** (ցոյ՝ ց տառի անվանումն է + ական ածանցը՝ ց ունեցող) հիմքի դեպքում բառափիմքին ավելանում է **աջ**

* Հոդվածն ընդունվել է 20.11.16:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրդՀ ակ.Ս.Աբրահամյանի անվան լեզվի ամբիոնը:

կամ **եաց** (անշեշտ՝ եց) մասնիկը (գոհանալ – գոհաց, խաղալ–խաղաց, սիրել–սիրեաց, դատել–դատեաց): **Է** թույլ բաղադրիչ ունեցող հիմք է կոչվում անցյալ կատարյալի այն-պիսի հիմքը, որը բայարմատից բացի ունի նաև **ի** բաղադրիչ (մարտնչել–մարտի, հանգչել (իմ)–հանգի, ցասնուլ–ցասի): Ի–ն թույլ բաղադրիչ է կոչվում, որովհետև բայական վերջավորությունների ա ձայնավորից առաջ փոխվում է ե-ի: Այդպիսի հիմք ունեցող բայերը ստորադասական եղանակի երկրորդ ապառնի ժամանակաձևում խոնարհվում են խառը խոնարհմամբ:

Գրաբարի ուսուցումը հիմնականում կատարվում է՝ հիմք ընդունելով ուսանողների ունեցած լեզվական գիտելիքները: Ուսանողները դպրոցից տարբերակում են ինչպես բառահիմքը, այնպես էլ բայահիմքը: Բուխում լեզվական առարկաներից արդեն սովորել են բառը ձևայինների բաժանել, գիտեն հիմնական և երկրորդական ձևայինները: Բացատրում ենք, որ գրաբարի ներկայի, ինչպես նաև անցյալ կատարյալի արմատական և բաղադրյալ-ցոյական հիմքերը ընդհանրություն ունեն ժամանակակից հայերենի համապատասխան ձևերի հետ, իսկ **ի** թույլ բաղադրիչով հիմք ունեցող բայերը, փաստորեն, արդի հայերենում ունեն արմատական կամ ցոյական հիմք, ինչպես՝ գրաբար՝ թռչել (իմ) – թռի (թռայ, թռեար, թռեաւ, ...) և արդի հայերեն՝ թռչել – թռ (թռա, թռար, թռալ, ...), գրաբար՝ մարտնչել (իմ) – մարտի (մարտեայ, մարտեար, մարտեաւ, ...) և արդի հայերեն՝ մարտնչել – մարտնչեց (մարտնչեցի, մարտնչեցիր, մարտնչեց, ...): Բայահիմքերը որոշելիս կարևոր դեր ունեն բայերի խոնարհումը, կազմությունը, բայաժանցը:

Գրաբարի քերականություններում բացատրվում է բայահիմքի տվյալ ենթատեսակը և նշվում՝ որ խոնարհումների և ինչ կազմության բայերն ունեն նման հիմք, ինչ բացառություններ կան: Կարծում ենք՝ դրանք մանրամասնությամբ բացատրելուց, ուսանողների հետ մի քանի անգամ, տարբեր բնույթի հարցերով կրկնելուց հետո անհրաժեշտ է բայահիմքերը որոշել նաև ըստ գրաբարի չորս խոնարհումների: Ուսանողները բայի կազմությունից արդեն գիտեն, որ **ե** խոնարհման բայերն ըստ կազմության կարող են լինել պարզ և **-ան-** բաղադրական-քերականական ածանց ունեցող, **ի** խոնարհման բայերը՝ պարզ և **-ան-, չ, նչ** ածանցներ ունեցող, **ա** խոնարհման բայերը՝ պարզ և **ան, են** ածանցներ ունեցող, (ըստ Հր. Աճառյանի՝ բանալ, թանալ, բառնալ, դառնալ բայերն ունեն ն ածանցը[8]), **ու** խոնարհման բայերը՝ պարզ և **ն** ածանց ունեցող:

Ընդունված տարբերակներով բայահիմքերը սովորելուց հետո ուսանողներն իրենց գիտելիքները ամրապնդում են տարաբնույթ վարժություններով, վերլուծություններով, ինչպես նաև պատասխանելով այսպիսի հարցերի.

1. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի հիմք ունեն է խոնարհման բայերը:

Պատասխան՝ **ե** խոնարհման պարզ բայերն ունեն բաղադրյալ-ցոյական հիմք, բառահիմքին ավելանում է եաց բաղադրիչը՝ արձակել–արձակեաց, համբաւել–համբաւեաց, ստեղծել–ստեղծեաց (բացառություն՝ **ածել, բերել, հանել, հեղուսել**, մասամբ էլ՝ **համբերել** պարզ բայերն ունեն արմատական հիմք, իսկ **ասել, գիտել, կարել, մարթել, մերկել** բայերը **եաց** հիմքակազմիչի փոխարեն ստանում են **աց**), ան ածանց ունեցող բայերը՝ պարզ կամ արմատական հիմք՝ **արկանել–արկ, լուցանել–լոյց, հարցանել–հարց**: Բազմապատկական ածանց ունեցող բայերի հիմքերը որոշվում են է խոնարհման պարզ բայերի, իսկ պատճառական բայաժանցով բայերի հիմքերը՝ ան բաղադրական-քերականական ածանց ունեցող բայերի օրինակով: Բազմապատկական ածանցները պահպանվում են՝ խաժատել–խաժատեաց, խոցոտել–խոցոտեաց, բեկտել–բեկտեաց: Պատճառական բայերի ան բաղադրական-քերականական ածանցը ընկնում է, պատճառական ոյց ածանցը՝ պահպանվում՝ ուսանել (իմ)–ուսուցանել–ուսոյց, զարմանալ–զարմացուցանել–զարմացոյց, ջեռնուլ–ջեռուցանել–ջեռոյց:

2. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն **ի** խոնարհման պարզ բայերը:

Պատասխան՝ **ի** խոնարհման պարզ բայերն ունեն բաղադրյալ-ցոյական հիմք՝ **խորհել (իմ)-խորհեաց, ողորմել-ողորմեաց, սասանել-սասանեաց (բացառություն՝ նստել (իմ))** բայը արմատական հիմք ունի՝ նիստ: Գրաբարում կա նաև **ե** խոնարհման նստել բայը՝ անփոփել, կծկել իմաստով, որի հիմքը բաղադրյալ-ցոյական է՝ նստեաց[9], **ան** ածանց ունեցող բայերը՝ պարզ կամ արմատական հիմք՝ **անկանել (իմ)-անկ, բուսանել (իմ)-բոյս, ուսանել (ուս)-ուս, չ և նչ** ածանցներով բայերը՝ **ի** թույլ բաղադրիչով հիմք՝ **փախչել (իմ)-փախի, մատչել (իմ)-մատի, երկնչել (իմ)-երկի, կորնչել (իմ) կորի:**

3. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն **ա** խոնարհման բայերը:

Պատասխան՝ **ա** խոնարհման թե՛ պարզ, թե՛ ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը բաղադրյալ-ցոյական է, բառահիմքին ավելանում է **աց** մասնիկը՝ **խայտալ-խայտաց, յուսալ-յուսաց, անսալ-անսաց:** **Ան** ածանցի դեպքում ածանցը դուրս է ընկնում և ավելանում է հիմքի աջ բաղադրիչը կամ էլ ածանցի ն-ի փոխարեն դրվում է **ց-ն**՝ **զարմանալ-զարմաց, ցանկանալ-ցանկաց, մոռանալ-մոռաց:**

Ա խոնարհման **են** ածանց ունեցող բայերը անցյալ կատարյալի հիմքում ստանում են եաց՝ մերժենալ-մերժեաց, յազենալ-յազեաց: Բանալ և թանալ բայերի անցյալի հիմքերը լինում են բաց, թաց, դառնալ և բառնալ բայերինը՝ դարձ և բարձ:

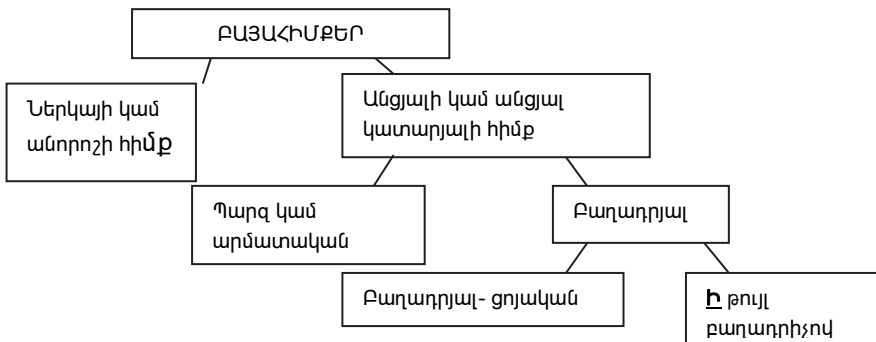
4. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն **ու** խոնարհման բայերը:

Պատասխան՝ **ու** խոնարհման բայերի մեծ մասի անցյալ կատարյալի հիմքը հիմնականում արմատական է՝ **ցելուլ-ցել, գենուլ-գեն, լեսուլ-լես:** **Ն** ածանցը դուրս է ընկնում՝ **ջեռնուլ-ջեռ, հեղձնուլ-հեղձ, զբօսնուլ-զբօս:** **Ն** ածանց ունեցող մի շարք բայեր ունենում են **ի** թույլ բաղադրիչով հիմք՝ **ոստնուլ-ոստի, այտնուլ-այտի, զարթնուլ-զարթի, խափնուլ-խափի, հարթնուլ-հարթի, մածնուլ-մածի, շրտնուլ-շրտի, ոստնուլ-ոստի, պակնուլ-պակի, պշնուլ-պշի, սարտնուլ-սարտի, ցածնուլ-ցածի, քաղցնուլ-քաղցի:** **Ու** խոնարհման վեց բայ բաղադրյալ-ցոյական հիմք ունեն՝ **ընկենուլ-ընկեաց, ընթեռնուլ-ընթերց, զգենուլ-զգեց (զգեաց), լնուլ-լից, խնուլ-խից, յենուլ-յեց:**

5. Անցյալ կատարյալի ինչպիսի՞ հիմք ունեն բայերն ըստ խոնարհումների:

Պատասխան՝ ըստ խոնարհումների (բացի բացառություններից)՝ **ե** խոնարհման **ան** ածանց ունեցող բայերն ունեն անցյալ կատարյալի պարզ կամ արմատական հիմք, պարզ բայերը՝ բաղադրյալ-ցոյական: **ի** խոնարհման բայերը՝ **ան** ածանց ունեցող բայերը՝ պարզ, **չ, նչ** ածանցներ ունեցողները՝ **ի** թույլ բաղադրիչով, պարզ բայերը՝ բաղադրյալ-ցոյական: **Ա** խոնարհման բայերը հիմնականում ունեն բաղադրյալ-ցոյական, ու խոնարհման բայերը՝ պարզ, բացի նշված վեց և **ն** ածանցով մի շարք բայերից:

Գրաբարի բայահիմքերը, նրանց ենթատեսակները կարելի է ներկայացնել նաև գծապատկերով.

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2017

Ուսանողների հետ կարող ենք կազմել նաև գրաբարի ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերի կազմությունը ներկայացնող աղյուսակ:

Քայերն խոնարհման ըստ	Ներկայի հիմք	Անցյալ կատարյալի հիմք
Ե խոնարհման քայեր ա) պարզ և բազմապատկական ածանց ունեցող քայեր բ) ան ածանց ունեցող սկզբնաձևային քայեր գ) պատճառական քայեր	Բացարձակ հիմք + 0 (առաք+0+ել, խոցոտ+0+ել) Բացարձակ հիմք+ան (հաս+ան+ել) Բացարձակ հիմք+ան (ուսուց+ան+ել)	Բացարձակ հիմք + եաց (առաք+եաց, խոցոտ+եաց) Բացարձակ հիմք+0 (հաս+0) Բացարձակ հիմք+0 (ուսուց+0)
Ի խոնարհման քայեր ա) պարզ քայեր բ) ան ածանց ունեցող սկզբնաձևային քայեր գ) չ և ն ածանց ունեցող քայեր	Բացարձակ հիմք + 0 (ծիծաղ+0+ել) Բացարձակ հիմք + ան (շիջ+ան+ել) Բացարձակ հիմք + չ կամ ն (կառ+չ+ել (իմ), յար+նչ+ել (իմ))	Բացարձակ հիմք + եաց (ծիծաղ+եաց) Բացարձակ հիմք + 0 (շիջ/շէջ+0) Բացարձակ հիմք + ի (կառ+ի, յար+ի)
Ա խոնարհման քայեր ա) պարզ քայեր բ) ածանցավոր քայեր	Բացարձակ հիմք + 0 (եռ+0+ալ) Բացարձակ հիմք + ան, են (բարձր+ան+ալ, մերձ+են+ալ)	Բացարձակ հիմք + աց (եռ+աց) Բացարձակ հիմք + աց, եաց (բարձր+աց, մերձ+եաց)
Ու խոնարհման քայեր ա) պարզ քայեր բ) ն ածանց ունեցող բոյերի մի մասը	Բացարձակ հիմք + 0 (արգել+0+ուլ) Բացարձակ հիմք + ն (մած+ն+ուլ)	Բացարձակ հիմք + 0 (արգել+0) Բացարձակ հիմք + ի (մած+ի)

Աղյուսակից երևում է, որ գրաբարում ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերը իրար հակադրվում են չորս ձևով.

առաքել խոցոտել ծիծաղել (իմ) եռալ	Ներկայի հիմք 1. Աննշույթ առաք- խոցոտ- ծիծաղ- եռ-	Անցյալ կատարյալի հիմք Նշույթավոր առաքեաց- խոցոտեաց- ծիծաղեաց- եռաց-
հասանել շիջանել (իմ)	2. Նշույթավոր հասան- շիջան-	Աննշույթ հաս- շիջ/շէջ-

արգելուլ	3. Աննշույթ արգել-	Աննշույթ արգել-
կառչել (իմ) յարնչել (իմ) բարծրանալ մերծենալ մածնուլ	4. Նշույթավոր կառչ յարնչ բարծր+ան մերծ+են մած+ն	Նշույթավոր կառ+ի յար+ի բարծր+աց մերծ+եաց մած+ի

Այսպիսով՝ բայափիմքերի ճիշտ տարբերակումը և նրանց ուսուցումը բուհում նպաստում է գրաբարի բայական համակարգի յուրացմանը, ուսանողների լեզվական ու տրամաբանական մտածողության զարգացմանը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967, էջ 327-331; Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 379; Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ձևաբանություն, Եր., 1974, էջ 271:
2. Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 2, Ձևաբանություն, էջ 270-271:
3. Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ձևաբանություն, Եր., 1989, էջ 201:
4. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 232:
5. Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 333:
6. Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, , էջ 160:
7. Աբրահամյան Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1964, էջ 132-133:
8. Նույն տեղում, էջ 102:
9. Նույն տեղում, էջ 134:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Գրաբարի բայափիմքերը և նրանց ուսուցումը բուհում Օֆելյա Բաբայան

Բայափիմքերի ճիշտ տարբերակումը և նրանց ուսուցումը բուհում նպաստում է գրաբարի բայական համակարգի յուրացմանը, ուսանողների լեզվական ու տրամաբանական մտածողության զարգացմանը: Հոդվածում տարաբնույթ մոտեցումներով, հարցադրումներով, գծապատկերներով, աղյուսակներով, վարժություններով բացատրվում են գրաբարի բայի ներկայի ու անցյալ կատարյալի հիմքերը, նրանց ենթատեսակները, կազմությունը, բացահայտվում ընդհանրություններն ու տարբերությունները, նշվում ուսուցման մի քանի ուղիներ:

РЕЗЮМЕ

Основы глагола в Грабаре и их обучение в вузе
Офелия Бабаян

Ключевые слова: *основа глагола, основа настоящего вида, основа прошедшего совершенного вида, корневой, основа на “g”, деривационный, недеривационный, древнеармянский язык, спряжение, обучение основе глагола.*

Правильное определение основы глагола и его изучение в вузе способствует освоению глагольной системы древнеармянского языка, развитию языкового и логического мышления студентов. Разными подходами, постановками вопросов, схемами, таблицами, упражнениями в статье разъясняются основы настоящего и прошедшего совершенного вида, их подвиды, способы образования, выявляются общие и различающие черты, отмечаются некоторые вопросы их изучения.

SUMMARY

Verb Foundation in Grabar and its Teaching in Higher Education Institutions
Ofelia Babayan

Key words: *verb foundation, the basis of present, the basis of past perfect, root, the basis of “g”, derivational, nonderivational, ancient Armenian, conjugation, study of verb foundation.*

The correct definition of verb foundation and its study in Higher Education Institutions contributes to the acquisition of ancient Armenian verb system and the development of students' logical and linguistic mentality. The article touches upon the approaches, questionnaires, schemes, tables and exercises describing the basis of the verb in Present and Past Perfect, their subtypes and formation, their differences and similarities.